

OSMANLI DEVLETİNDE SİVİL TOPUM VE SOSYAL HİZMETLERİN TEMEL UNSURLARI

Adem Dağ

Giriş

Sivil toplum kavramı 1980 sonrası Türkiye’inde siyasal tartışmalar literatüründe önemli bir kavram haline geldi. Askerî müdahaleler, özellikle de 12 Eylül askerî müdahalesi sonucunda toplumsal inisiyatiflerin, yukarıdan müdahalelerle merkezî otoritenin denetimine alınması karşısında, bazı aydınlar, sivil toplum kavramını gündeme sokarak toplumsal hareketliliği canlandırmayı amaçladılar. 12 Eylül hareketinin özellikle sol kesimde yarattığı hayal kırıklığı, bu kesim içinden bazı aydınların sivil toplum argümanı ile askerî yönetime karşılık verme eğilimini ortaya çıkardı. Bunun yanı sıra 1980 sonrası Türk siyasi hayatında gözlenen yeni değişiklikler bu kavramın önemini daha da arttırdı. 1980 sonrasında bir taraftan resmî ideolojide meydana gelen aşınmalar, bir taraftan da “sosyal grup” ekseninde yeni toplumsal taleplerin ortaya çıkması sivil toplum tartışmalarına yeni bir boyut ekledi (Çaha, 2000; 79). Yani ülkemizde 1980 askerî hareketi sivil toplum oluşumu seyrinde önemli değişikliklere neden olmuştur.

Bir ülke için, içinde yaşanılan ekonomik durumu doğru teşhis etmek, açıktır ki, o ülkenin geleceği bakımından doğru önlemlerin alınmasında hayati önem taşır. Bunun gibi, ülke geçmişinde olup bitenleri bilmek ve ders almak da yine gelecekte uygulanacak politikaları belirlemek bakımından birinci derecede bir yere sahiptir (Özdemir, 2009;7). Osmanlı Devleti ekonomik yapısı toplumsal yaşamın belirleyicisi olmuştur, Mesleki birlikler ve sivil hayat ekonomik hayat etrafında şekillenmiştir.

Devlet-sivil toplum ilişkisinin bugünkü konumuna nasıl geldiğini anlayabilmek için bu ilişkinin Osmanlı Devleti’ndeki tarihsel arka planına bakmak faydalı olacaktır. Osmanlı’nın toplumsal ve siyasal düzenine bakarak Osmanlı’da devlet-sivil toplum ilişkisinin konumunu daha kolay anlamak mümkün olacaktır. Bu durum, Osmanlı’daki sosyal, ekonomik ve siyasal hayatın bize devlet-sivil toplum ilişkisinin geçtiği aşamaları göstermesi ve bu ilişkinin bugünkü konumuna ışık tutması açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle bu bölüme devlet-sivil toplum ilişkisinde önemli bir yere sahip olan, ülkenin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve siyasal koşulları ele alarak başlamak yerinde olacaktır.

1. Osmanlı Toplumsal Yapısı

Osmanlı Devleti, günümüzde anlaşıldığı anlamda bir devlet değildir. Bir patrimonyal hanedan devletidir. Osmanlı'da devlet, çeşitli din, etnik kültür birliklerini çatısı altında topluyordu. Devletin ortak bir ideolojisi, ortak dini, ortak bir siyasi rejimi dahi yoktu. Osmanlı Devleti, sultanın mutlak hâkimiyetini tanıyan her grubu çatısı altına alıyordu (Sarpaşan, 2008; 47). Osmanlı Devleti'nde toplum barışın ve düzenin temeli olarak görülen ve sosyal hayatın sağlıklı olarak işlemesi için gerekli olduğuna inanılan iki büyük sınıftan oluşmaktaydı (Çiçek 2001; 46). Bunlar, sultanın örtük otoritesi altında orduyu oluşturma ve toprak üzerinden gelir elde etme başta olmak üzere belirli hak ve yükümlülüklerin belirlediği egemenlik doğurucu imtiyazlara sahip yönetici sınıf ile toprak üzerinde ırsiyete dayalı tasarruf hakkına sahip üretici sınıf reayadır (Şahinöz ve Teoman, 2002; 75). Osmanlı Devleti çağının diğer Batılı ülkelere göre oldukça farklı bir toplumsal yapıdan oluşmaktadır.

Bu nedenle Osmanlı'nın toplumsal yapısını tek bir çerçevede içinde klişeleştirmek mümkün değilse de onun çeşitli yönlerine ve başka niteliklerine bakarak genel bir analiz yapılabilir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa tipi feodal bir sistemden çok "bürokratik imparatorluk" veya "oryantal despotizm" tipine yakın olduğu, üzerinde genel olarak uzlaşılan bir değerlendirmedir. Sultanın devletin başı konumunda olmasının yanında, devlet görevlileriyle ilişkilerinin ataerkil niteliği göze çarpar. Sultan için Osmanlı toplumu, çok geniş bir "oikos (ev, hane)", üzerinde ilahî kaynaklı bir yetkiye sahip olduğu bir aile kurumu idi. Bu anlamda Osmanlı Devleti bir şemsiye devlettir. Bu şemsiyenin altında her türlü sivil topluluk vardır (Sarpaşan, 2008; 48). Osmanlı Devleti yönetim olarak bütün azınlıklara eşit mesafede davranmış ve her türlü dayanışma ve bütünleşme hareketlerine imkân tanımıştır.

Osmanlı sultanının temsil ettiği devlet, bütün tebaanın devletidir. Çok uluslu, çok dinli bir toplum olan Osmanlı'da tek bir dilin ve tek bir dinin insanlara zor kullanılarak öğretilmediği görülür. Bireyler bu alanda devletin müdahalesinin dışındadırlar. Devlet gelenek ve göreneklere en asgari düzeyde karışır. Osmanlı devletinde insana, onun hak ve hürriyetlerine saygı, diğer çağdaş devletlerle mukayese edilemeyecek derecede mükemmeldir. Ve bunun delilleri, tahmin edilenin çok üstündedir. Osmanlı Devleti üzerindeki gayrimüslimlere ait mektepler, mabetler ve mülkler bunun canlı şahididir (Sarpaşan, 2008; 48). Osmanlı Devleti bir şemsiyenin altında tüm tebaasını toplamaya çalışmış bir teokratik imparatorluktur.

Osmanlı'da devlet-toplum (cemaat) ilişkisine bakıldığında, Osmanlı toplumunun iki ana ekseninde kutuplaştığı, her iki eksenin de kendi içinde tabakalaştığı gözlenir. Askerîde, en ilk ekseninde, sultan ve sultanın dinsel yetki veya yürütme yetkisi verdiği kimseler bulunur. Vergi vermeyen, kul statüsündeki bu grup saray memurları, ordu mensupları (seyfiye), mülkî memurlar (kalemiye) ve ulemeden (ilmiye) oluşur. Diğer ekseninde yer alan reaya ise, vergisini veren ama yönetime katılmayan tüm müslim ve gayrimüslimleri kapsar. Reayayı oluşturan katmanlar yatay ve dikey olmak üzere iki şekilde tabakalanmıştır. Ekonomik faaliyet alanına göre biçimlenmiş yatay tabakalanmanın içinde tüccar-esnaf-sanatkârlar, köylüler ve konar-

göçerler yer alırken; millet sisteminin temelini oluşturduğu dikey tabakalanmanın temel birimleri; imparatorluğun geniş topraklarına yayılmış çeşitli dinsel cemaatler (milletler) ve topluluklardır (Sarpaşan, 2008; 49).

Uyrukları ordunun (askeriyenin) imtiyazlarından uzak tutmak imparatorluğun temel kuralı olmuştur. Bunlar arasında sadece sınırlarda fiilen savaşıklık eden ve medresedeki düzenli eğitimden geçtikten sonra sultanın diplomasını alarak ulema kesimine girenler askerî sınıfa dâhil olabiliyorlardı. Sultanın gücü ise, Batı Avrupa krallıklarının tersine, kendi kişiliğinden değil, hanedanlığın sembolik (geleneksel) gücünden kaynaklanıyordu. Osmanlı'da toplum düzenini sağlayan iki hukuk düzeninden söz edilir. Bunlardan birincisi şer'i hukuk (İslam hukuku) diğeri de millî-örfi denilebilecek padişahın koyduğu kurallardan oluşan hukuk sistemidir. Toplum-sultan, sultan-memurları arasındaki ilişkiyi düzenleyen kuralların kaynağı, toplumsal ahlakın temeli ve sultanın da meşruiyetinin kaynağı dindir (şeriat). Sultan toplumu iyiliğe yönelttiği sürece meşruiyetini koruyabilir. Din ve devlete hizmet, "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" sayılan sultanın aslî görevidir. Ancak uygulamada siyasal iktidarın kapsamını genişleten kerim devletin, dinsel görünümlü altında devlet maslahatını önde tuttuğu gözlenir. Osmanlı'nın devlet maslahatını din maslahatından üstün tutan mülk devlet anlayışı, katı ve klasik bir teokratik düzen kurulmasını engellemiştir. ABD'li bilim adamı A.H. Lybyer, padişah otoritesini denetleyen şeriatı göz önünde bulundurarak sınırlı despotizm kavramını ortaya atar. Şer'i hukuk "dinde zorlama yoktur" ilkesiyle farklı dinlere-inançlara mensup kişi ve topluluklara bir özgürlük bahsettiği gibi kültürel yelpazedeki renkliliği de arttırmıştır. Yine özellikle yükselme devrinde Osmanlı padişahlarının hukuka karşı duydukları saygı ve adaleti icradaki titizlikleri inkâr edilemez, tarihî bir hakikattir. Osmanlı'da herkesin kendi ana dili ile eğitim yapmak, eğitim türünü seçmek hakkı mevcuttur. Devlet idaresinin ana prensibi Tanrı emaneti olarak görülen reayanın (halk, tebaa) refahını sağlamak ve ülkeyi bayındır hale getirmektir (Sarpaşan, 2008; 50). Osmanlı Devleti'nde yönetim şeklini değiştirmeye yönelik hiçbir siyasal olguya rastlanmamasının temel nedeni aslında bu teokratik yönetim anlayışıdır.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı toplumsal yapısı katı bir yöneten-yönetilen ayrımına ve bu ayrımın oturduğu hassas dengeye dayanıyordu. Toplumsal düzeni sağlamak adına benimsenmiş olan bu ayrımlaşmada, iktidarı toplumdan kaynaklanmayan askerî kesimin temsil ettiği devletin, toplumun (reaya) üzerinde baskın bir güç olarak hâkimiyeti XVII. Yüzyıldan sonra daha da artmıştır (Sarpaşan, 2008; 50). Osmanlı toplumsal yapısı üzerinde azınlıkların da önemli bir etkisi olmuştur. Azınlıklar Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve siyasi hareketlerde önemli rol oynamışlardır.

1.1. Osmanlı Devleti Siyasal Yapısı

Osmanlı, fetih sayesinde genişlettiği topraklar üzerinde egemen güçler yaratmamaya dikkat etmiş, feodalleşme sürecine doğru gidebilecek her türlü hareketi kaynağında yok etmiştir. Bunun yolunun toplumla gizli anlaşmadan geçtiğini iyi bilen devlet, hassas dengelere dayanan

adalet ilkesi aracılığıyla uzun yıllar bu türden bir sözleşmeyi geçerli kılabilmıştır (Sarpaşan, 2008; 52). Osmanlı Devlet yöne-timi, fethettiği ülkelerin kültürel ve dinî yapılarına hoş görü-lü bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.

Devlet ve toplum arasındaki ilişkinin anahtar kav-ramları olan “adalet-zulüm” ikiz terimine gönderme yapan, “Adalet mülkün temelidir” sözünde hayat bulan anlayışın özü; herkesin top-lumdaki yerini koruması, devlet çarkının düzenli dönmesiydi. “Hazine-iktidar-hazine” anlayı-şını üzerine kurulu Osmanlı Devleti’nde, adalet anlayışı reaya üzerindeki himayenin de aracıy-dı. Osmanlı Devleti’nde köylü sınıfı oldukça bilinçli bir şekilde korunuyordu. “Ben köylüyü korursam devlet zengin olur; devlet zengin olursa benim kudretim devam eder” yaklaşımına dayanan bu anlayış, en güçsüz olan ferdin, haksızlıkları gidermek için en yüksek otoriteye erişme hakkına sahip olması demektir. Osmanlı’da, devlet bürokrasi politikasının temeli, reayanın himaye edilmesine dayanmaktaydı. Osmanlı her gittiği yerde feodal kuvvetleri saf dışı bırakmış veya kendi askerî sistemi ile bütünleştirmiş ve köylünün istismar edilmesini önleme-yeye çalışmıştır. Devlet köylüyü korumakla, “hazine-iktidar-hazine” düşüncesiyle kendi kay-naklarını da korumuş oluyordu. Özellikle sultanların karizmalarını yitirmeye başlamalarından sonra, yöneticiler devlete daha fazla sarılmışlar, sonsuz sadakatlerini soyut devlet birliğine yöneltmişlerdir. Böylece devlet, öncelikli olarak korunacak bir varlık olarak, toplumun ötesi-ne ve üstüne yerleştirilmiş, kutsallaştırılmıştır. Siyasal kültür açısından devletin kutsallaştırıl-masının en önemli sonucu, soyut devletin vücut bulduğu yönetici kadrolar sahasında ortaya çıkan seçkinciliğin yükselişidir. Yönetici seçkinlerin statü ve kültür olarak toplumdan farklılı-ğı ve kopukluğu, hayatlarını devlet hizmetine adanmış olmaları bu olguyu beslemiştir. Bu nok-tadan hareketle varabileceğimiz bir diğer yargı, kendini devlet hizmetine adanmış olanların son kertede kendilerini yine devletin tek sahibi olarak görmeleridir (Sarpaşan, 2008; 52). Osmanlı Devleti’nde yöneticiler kendilerini tamamen devlet hizmetine adanmışlardır. Bunu şu örnekle daha iyi anlayabiliyoruz; yönetici öldüğü zaman tüm mal varlığına el konuluyordu, mal var-lıklarına el konulması, bu kişilerin daha fazla sosyal hizmet ve hayır işlerine yönelmelerine vesile oluyordu.

Osmanlı toplumu, mutlak egemen, patrimonyal bir hükümdara bağımlı iki büyük sınıftan meydana geliyordu. Düzenli ordu mensupları, saray ve bürokrasi, ulemanın tamamı padişahın otoritesini temsil eden askerî sınıfı oluştururken, üretimle uğrasan ve vergi veren müslim, gayrimüslim ve bütün halk grupları reaya sınıfını oluşturmaktadır. Patrimonyal yönetimlerde, meşruiyeti hükümdar temsil eder. Hükümdar otoritesini, ülke düzeyine dağılmış, oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, geleceklere kendilerine bağlı bir patrimonyal bürokrat sı-nıf aracılığıyla sağlar. Tımar ve devşirme sisteminin sürekli olarak beslediği patrimonyal yapı içinde toplum ile devlet arasındaki ilişki, gruplara ayırma, herkesi olduğu yerde tutma ve de-netime dayanır. Siyasal iktidarın bu bürokratik-merkezî görünümü karşısında, sivil toplumun gelişmesine imkân verecek şekilde, devletin dışında ve ondan büyük ölçüde özerk kurumlar gelişmemiştir. Çünkü bu sistem, özü itibarıyla iktidarın sınırlandırılması ve sınırlı iktidar fik-

rine, dahası, karşısında birey görmeye yabancıdır. Osmanlı siyasal sisteminde devlet, toplumun üzerinde, ondan bağımsız, her şeye kadir, adeta tanrılaştırılmış bir yüce varlık olarak algılanmıştır. Kültürel yapıdaki düalizmin ve kopukluğun da beslediği bu anlayışın ürünü olarak, devlet babanın adalet ve koruyuculuğu karşılığında otoritesine itaat, kurumsallaşmış ve toplum tarafından içselleştirilmiştir. Vesayetçi geleneğin işareti olarak değerlendirebileceğimiz bu yaklaşım çerçevesinde, devletle toplum arasındaki ilişki baba-çocuk arasındaki ilişkiye benzemektedir. Vesayetçi ilişkinin en önemli sonucu “bireycilik” fikrinin gelişmemesidir (Sarpaşan, 2008; 53). Osmanlı devleti toplumsal yapı ve bürokratik yapı olarak cemaatçi yapı görünümünü korumuştur.

Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesi, kendi çıkarı ve amacı için çeşitli etnik ve dinî cemaat ve grupları, sosyal hareketleri, sosyal kurumları ve organizasyonları kendi üstün iradesine tabi kılmayı amaçlamıştır. Kendi otoritesine karşı koyan hazine gelirlerine zarar veren mahalli örgütlenmeleri bertaraf etmekte hiç tereddüt göstermemiştir. Merkezî devlet kurulduğunda bütün gelir ve güç kaynaklarını kendi kontrolünde ve kendi emrinde tutmak istemiştir. Siyasal otorite, aşiretlerin potansiyelini de kendi denetimi altına almaya çalışmıştır. Devletin kurumsallaşması, beraberinde güçlü bir merkeziyetçi bürokratik geleneği ortaya çıkarmıştır ve bu gelenek içerisinde merkezî otoriteye karşı hiçbir güç birliğinin oluşturulması mümkün olmamıştır (Sarpaşan, 2008; 53). Osmanlı Devleti merkezî yönetime dayalı teokratik bir devlettir.

1.2. Osmanlı Devleti Ekonomik Yapısı

Genel hatlarıyla Osmanlı'da ekonomi, taşıma, ticaret ve toprak sistemine dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu coğrafi mekân olarak ipek ve baharat yollarının geçtiği bir yerdedir ve buralardan geçen kervanlardan alınan vergiler, kervanların konaklamaları için yapılan kervansaraylar, hanlar vb. ekonomik hayata bir canlılık kazandırmaktadır. Selçuklulardan alınan Osmanlı toprak düzeni ise, genel çizgisiyle Kur'an ilkelerine ve İslam hukukuna dayanır. Gerçekte ise Osmanlı toprak sisteminde İslami prensipler zannedildiği kadar fazla değildir. Daha çok örf hâkimdir, örfte ise İslam'ın etkisi fazla yoktur (Sarpaşan, 2008; 55). Tarımsal bir ekonomik yapı ve fetihlerle ülkeyi zenginleştirmeye dayanan Osmanlı ekonomik yapısı sanayi devrimi gibi önemli bir ekonomik çağı kaçırmıştır. Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kaynağı olan fetih politikaları 18. yüzyıldan itibaren mantığını kaybetmenin ötesinde devlet için çok büyük bir ekonomik yük olmuştur. Osmanlı, fetihler sonucu oluşan mali bunalımın üstesinden gelmek için önce iç borçlanmaya (Galata bankerleri) ve daha sonrada dış borçlanmaya (ilk dış borç Hollanda'dan alınmıştır.) gitmiştir. Bu borçlanma giderek artmış ve Batılı ülkeler Duyun-u Umumiye'yi kurarak Osmanlı Devleti'nden alacaklarını tahsili yoluna gitmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde ekonomik düzen, sermayenin belirli ellerde toplanıp daha sonra da kapitalist bir üretim anlayışıyla dağıtılabileceği yapıda değildir. Devletin ekonomi üzerindeki ağırlığının bütün şiddetiyle hissedildiği devletçi bir oluşum mevcuttur. Osmanlı Devleti, askerî

bürokrasinin hâkim olduğu güçlü bir devlettir ve bu gücünü sürdürebilmek için kendisine karşı yapılabilecek her türlü gelişme hareketine ve rekabete karşı olmuştur. Bu yüzden Osmanlı'da özel mülkiyet istisnadır. Toprakların mülkiyeti devlete aittir. Toprak düzeni de tımar sistemine dayanmaktadır. Merkezî devlet başta toprak olmak üzere belirlenen kaynakları görevlilerine tımar olarak dağıtmaktadır. Bu görevliler kendilerine ayrılan bölgelerde vergi toplama hakkına sahiptir. Bu ayrıcalık karşısında ise belli sayıda atlı asker beslemeleri ve savaş zamanında bu askerleri devletin emrine vermeleri gerekmektedir. Memur askerler-sipahiler aracılığıyla devlet hem yurdun her köşesindeki üretim faaliyetini denetlemekte hem de güçlü bir orduyu her an elinin altında hazır bulundurmaktadır. Bunun yanında tımar sisteminin küçük işletmelere dayanan bir yapı olması aynı zamanda merkezî devlete karşı siyasal alternatiflerin oluşmasını da güçleştirmekte ve bir aristokrasinin ortaya çıkmasını engellemektedir. Osmanlı, tımar sayesinde hem vergi toplamış hem de siyasi alternatif oluşumunu engellemiştir (Sarpaşan, 2008; 56). Tımar sistemi Osmanlı'nın ekonomik yapısının temelini oluşturmuştur.

Osmanlı ekonomisini sadece toprak düzeniyle açıklamak yeterli değildir. Önemli ticaret yollarına sahip bulunan Anadolu coğrafyasındaki Türk devletleri, çağına göre mükemmel bir ticaret örgütü kurmuşlardır (Sarpaşan, 2008; 56). İpek ve Baharat yollarını elinde bulunduran Osmanlı Devleti daha sonra gerçekleşen coğrafi keşiflerle bu ekonomik avantajını kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla doğru giderek şiddetlenen mali bunalımın başlamasını ve hızla ilerlemesini etkileyen çeşitli faktörler vardır. Bu faktörler genel anlamda konjonktürel, ekonomik ve sosyal nedenler olarak üç grupta toplanabilir (Şeker, 2007; 117). Osmanlı Devleti önemli ticaret yollarının avantajını artık kullanamaz duruma gelmiş, fetih politikası ile yayılmaya çalışan Osmanlı Devleti için bu politika bırakın gelir getirmeyi devletin iflas etmesine neden olan en önemli faktör olmuştur. Sosyal nedenlere bakıldığında ise bünyesinde pek çok farklı azınlığı barındıran Osmanlı için Fransız İhtilali sonrası bu durum çok büyük bir dezavantaj olmuştur. Her fırsatta Batılı ülkeler Osmanlı Devleti'ni parçalamak için faaliyetler gerçekleştirmişler ve Osmanlı coğrafyasını sömürge için bir fırsat olarak görmeye başlamışlardır.

2. Osmanlı Devleti Sivil Toplum Kuruluşları

Osmanlı'da patrimonyal bir devlet anlayışının olması nedeniyle sivil toplum olgusu pek fazla gelişmemiştir. Sultanın patrimonyal otoritesi ve güçlü devlet geleneği (devletin güçlü olduğu gelenek), sivil toplumun temel unsurları olan özerk sosyal sınıfların gelişmesini engellemiştir. Osmanlı sistemi içerisinde, sadece sivil toplum girişimi ve fonksiyonlarını yerine getirmekle görevli organların henüz oluşmadığı, ancak toplum içinde faaliyet gösteren birtakım kurumların, bir yan ürün olarak sivil toplum fonksiyonunu yerine getirdikleri söylenebilir. Bu kurumları millet sistemi, vakıflar, loncalar ve tarikatlar, olarak saymak mümkündür. Bunlar devletten tam anlamıyla bağımsız olan yapılar olmasa da sivil toplumun oluşumuna katkıda bulunabilecek unsurlar olması açısından önem kazanmaktadır (Sarpaşan, 2008; 61). Osmanlı Devleti sivil toplum geleneği Batılı ülkelere farklı bir şekilde gerçekleşmiştir.

2.1 Vakıflar

Vakıf (vakf) kelime anlamı itibarıyla “bir şeyi daimi olarak durdurmak” demektir. Bu “durdurma” manasından genişletilerek vakıf kelimesi, “bir malı mülkiyetten çıkarıp çıkarlarını sürekli olarak bir hayır işine tahsis ederek saklamak” şeklindeki terim anlamını kazanmıştır. Kısaca; belli bir malın sürekli olarak bir amaca tahsis edilmesi diye de tanımlanabilir (Sarpaşan, 2008; 63). Vakıflar Osmanlı Devleti sosyal hizmet geleneğinin şekillenmesinde önemli bir fonksiyonu üstlenmişlerdir. Hatta Osmanlı Devleti’nin gerçekleştirmesi gereken faaliyetleri de bu vakıflar yürütmüşlerdir. Böylece devletin bütçesinden hiç para çıkmadan sosyal hizmet faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı’da vakıflar, günümüzün sivil toplum örgütlerine benzemektedir ve geniş bir uygulama alanına sahiptir. Devletin yerine getirmekte güçlük çektiği veya tamamen kendi alanı dışında gördüğü birtakım kamu hizmetleri Osmanlı’da vakıflar eliyle yürütülmüştür. Bu vakıflar vesilesiyle Müslüman toplumlarda birlik ve beraberlik sağlanmıştır. Vakıf hizmetleri canlı cansız bütün varlığa hizmet götürme düşüncesi etrafında şekillenmiştir. 16. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarına bakıldığında toprakların beşte birini vakıf arazilerinin oluşturduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde kayıtlara geçen vakıf sayısı 26.300 civarındadır. Osmanlı Devleti’nde vakıf hizmetleri din, dil ve ırk farkı gözetilmeksizin gerçekleştirilmiştir. Bu da Osmanlı’nın vakıf hizmetlerinde, ülke sınırları içerisinde hiçbir ayırım yapmadığının apaçık bir göstergesidir. Bununla birlikte vakıflar tarafından yaptırılan imaret, misafirhane ve hastaneler doğrudan yoksullara hizmet vermekteydi. Sağlık hizmetleri, sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetlerinde de vakıfların önemli bir yeri bulunmaktaydı. Eğitim ve öğretim gibi her toplumda önem arz eden hizmetler de vakıflar yoluyla yerine getirilmiştir. Örneğin medreseler, Tanzimat dönemine kadar, tamamen vakıf yoluyla kurulmuş ve hizmet vermiştir. Bu eğitim kurumlarında (özellikle sıbyan mekteplerinde), fakirler öncelik hakkına sahip olmuşlardır. Belediyelere ait birçok hizmet, esnaf örgütlerinin ve ordu yardımlaşma kurumlarının ifa ettikleri hizmetler de vakfın görevleri arasındadır. Sosyal hizmet vermek maksadıyla kurulan vakıflarda muhtaçlara aylık bağlanmış, eğitim çağındaki öksüz ve yetim öğrenciler giydirilmiş, dul ve yetimler evlendirilmiş, kimsesiz şehit eşleri çocuklarıyla birlikte barındırılmıştır (Sarpaşan, 2008; 65). Vakıflar sosyal devletin yapması gereken tüm faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Vakıflar bu sosyal hizmet faaliyetlerini kendi bütçelerinden karşılamışlar bu işler için devlet haznesinden para çıkmamıştır.

2.2 Loncalar

Osmanlı Devleti’nde her zaman tarımsal ürün ağırlıklı bir ekonomik yapı var olmuştur. Kırdan elde edilen tarımsal ürünler kentlerde, yerel pazarlarda halka ve bu arada yabancılara aktarılmaktadır. Kentte loncaların denetiminde örgütlenen esnaflar, tarım dışı üretimi gerçekleştirmiştir. Lonca teşkilatı, o dönemin şartlarıyla düşünmek kaydıyla, Osmanlı sanayisi ve ticaretinin ve bu anlamda Osmanlı iktisadi ilişkilerinin en önemli unsurlarından biridir. Osmanlı

tarım dışı üretiminin iyi bir düzeyde olması, lonca teşkilatının iyi işlemesine bağlıdır (Özgen, 2000; 3). Osmanlı Devleti lonca teşkilatı Selçuklu Devleti ahilik teşkilatının bir devamı niteliğindedir. Lonca teşkilatını Osmanlı Devleti'ndeki en önemli sivil toplum kuruluşu ve sosyal hizmet kuruluşu olarak nitelendirmek mümkündür.

Osmanlı tarihinde işçi örgütlenmesinin ilk şeklini ahilik teşkilatı olarak görebiliriz. Aslında bir esnaf teşkilatı olan ahilik, getirdiği ilkeler itibarıyla esnafın yanında çalışan çırak ve kalfayı da ilgilendirmekteydi. Onların mesleğe başlamaları, terfi etmeleri ve haklarıyla ilgili birtakım hükümler, teşkilat ilkeleri arasında bulunmaktaydı (Kırpık, 2004; 41). Lonca, Osmanlı toplumunda, esnafların bir araya gelerek oluşturdukları teşkilattır. Loncalar, esnaf ile merkezî idare arasında bir köprü görevi görmekteydi. Üretim ve pazarlamaya yönelik ortaklıkları teşvik eden kurumlar olarak ortaya çıkan loncalar, zaman içerisinde üretim kapasitesini arttırmak, kalifiye eleman yetiştirmek, yetişen elemanlara ustalık belgesi vermek, iş ve ticaret ahlakını geliştirmek, denetlemek, işçilerin korunması, üretilen malların en kısa ve ucuz yoldan tüketiciye ulaştırılması gibi görevler üstlenmişlerdir. Daha sonraları ahilik geleneği ile bütünleşen loncalar, belirli bir grup tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu yönetici grubun gerektiğinde cezai müeyyideler uygulama yetkisi de vardı (Sarpaşan, 2008; 70). Aynı zamanda bir yardımlaşma kurumu olan loncalar hem denetim hem de sosyal faaliyetleri gerçekleştiren kurumlardı.

İlk yaklaşım taraftarları loncaların devletten özerk olamadıklarını, aksine devletin, ekonominin ticaret kesimi üzerindeki denetleme ve kontrol araçlarından biri olageldiğini savunmuşlardır. Bu yaklaşıma göre, bunlar kökeni itibarıyla tarikat esaslarına göre örgütlenmiş esnaf kuruluşları olan ahi birliklerine dayanıyorlardı. Daha Selçuklu Devleti zamanında ekonomik açıdan güçlenerek siyasal etkilere de sahip olan ahi birlikleri, Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarında da toprakların genişletilmesinde ve egemenliğin el değiştirmesinde etkili olmuştur. Ancak başlangıçta devlet yapısı içinde etkin roller almaları ahilerin eşit haklara sahip bir ortak oldukları anlamına gelmez. Nitekim zamanla kentsel özyönetim biçimindeki örgütlenmelerini yitirerek merkezîleşmişler ve tamamen devletin denetimi altına girmişlerdir. 14. ve 15. yüzyıllar arasında ahi birlikleri olarak adlandırılan loncalar, 17. yüzyıldan sonra dinî yönlerinden çok, ekonomik yönleri ağır basan örgütler olmuşlardır. Meslek birlikleri olmaları nedeniyle devletin ekonomi üzerindeki tasarruflarından bu örgütler de etkilenmişlerdir. İkinci yaklaşımın öncüsü İnalçık'a göre, Osmanlı Devleti'nin loncalar üzerindeki denetim gücü tartışmalıdır, çünkü loncalar genelde özerkliklerini korumayı başarmışlardır. Lonca sistemi içindeki Kethüda Kurumu bu dayanışma grubunun başı idi. Eşitler arasından seçilen kethüda, devlet karşısında grubun çıkarlarının savunucusu ve temsilcisiydi. Kethüdanın meşruiyeti kadından aldığı icazetnameye bağlı ise de bu sadece bir formaliteydi. Loncalar ahilik denilen kardeşlik ve meslek ahlakı sistemi kanalıyla ve dinî tarikatlardan biri veya diğeriyle ilişkiye girerek de manevi itibar kazanmaktaydı. Çaha ise, ahilik geleneğiyle bütünleşmiş, cezai kuralları belirleme ve uygulama yetkisine sahip belli bir heyet tarafından yönetilen, kendi kethüdalarını seçebilen loncaları, bu özellikler baz alındığında, son derece önemli ve yaygın bir sivil kuru-

luş olarak düşünmenin mümkün olduğunu belirtir. Ancak merkezî yönetimle hiyerarşik ilişkileri, merkezî yönetimin Anadolu'daki sacayakları olması, zanaatkâr üye tarafından seçilen kethüdaların tescilinin tümüyle merkezî idarenin berat-ı şerifine bağlı olması dikkate alındığında, loncaların bir yüzünün sivil topluma dönük iken ağırlıkta olan diğer yüzünün devlete dönük olduğunu ileri sürer. Bu bağlamda ilk bakışta birer sivil toplum unsuru görüntüsü veren loncalar, işleyişte sultanın güçlü veya zayıf olmasına bağlı olarak bu görüntüden uzaklaşabilmekte veya yakınlaşabilmektedir (Sarpaşan, 2008; 71).

2.3 Müessesat-ı Hayriye Vakıfları (Hayır Kurumları)

Toplumsal ihtiyaçların karşılanması adına vakıf müessesesi aracılığı ile pek çok sosyal hizmet kurumu oluşturulmuştur. Bu kurumların en önemlileri olarak imaretler, bimarhaneler, tabhaneler, kervansaraylar ve zaviyeler sayılabilir. Her biri toplumsal alanda çok önemli bir amaç üstlenmiş olan bu kurumlar genel anlamda şu görevleri yerine getirmişlerdir.

2.3.1 İmaret

Osmanlı'da fakirler, öğrenciler, yoksullar ve misafirler için inşa edilen sosyal yardımlaşma ve dayanışma kurumları olan imaretler, genelde bir vakfa bağlı bulunmakta ve ihtiyaç sahiplerine ücretsiz yemek vermekteydi (Seyyar, 2002, 234; Aktaran Sarıkaya, 2011, 8). İmaretler aynı zamanda ülke içinde birçok kimseye iş imkânının sağlandığı yerlerdi ve çok sayıda insan bu kurumlarda istihdam ediliyordu. Mesela Fatih İmaretinde 44 kişi çalışıyordu (Şeker, 1987, 131; Aktaran Sarıkaya, 2011, 9).

2.3.2 Bimarhaneler (Darüşşifa)

Bimarhaneler günümüz tıp fakültesi ve hastane-sine karşılık gelen sosyal hizmet kurumlarıdır. Selçuklu'dan beri hastanelere bimarhane, darüşşifa, maristan, bimaristan gibi farklı isimler verilmiştir. Vakıflar aracılığıyla kurulan ve tamamen ücretsiz olan bimarhanelerde, ne hastalar için ne de çalışanlar için Müslim-gayrimüslim, kadın-erkek, zengin-fakir ayrımı yapılmazdı. Bimarhanelerde hastalar; evli bekâr ve kadın hastalar şeklinde ayrılmışlardı (Özbilgen, 2004, 342; Aktaran Sarıkaya, 2011, 9).

2.3.3 Tabhane (Dinlenme Yeri)

Genellikle yoksulların istifade ettiği bu kurumdan yoksul olmayanlar ve yabancılarda istifade etmişlerdir. Erkan'a göre tabhaneler önemli bir sosyal destek kurumu olarak değerlendirilebilir ve tabhanelerde sağlanan destek, elle tutulur sosyal destek olup kişinin kendini güvende hissetmesinde önemli rol oynar (Erkan, 2005, 54; Aktaran Sarıkaya, 2011, 10).

2.3.4 Zaviye

Genellikle yerleşim yerlerinin dışında ve kervan yollarında bulunan küçük tekkelerdir. Tacir ve yolcuların konakladıkları ve buralarda belirli müddet dinlendikleri üç günlük ihtiyaçlarının ücretsiz karşılandığı yerlerdir (Seyyar, 2002, 680; Aktaran Sarıkaya, 2011,10).

Bunlardan başka Osmanlı Devleti sivil toplum hareketlerine ve sosyal hizmet hareketlerine şekil veren kurumlar olarak Kervansaraylar, Müstegal-lat-ı Vakfiye (Asl-ı Vakıf), Avarız Vakıfları ve Avarız Sandıkları sayılabilir.

Tanzimat sonrası dönemde ise; 1839 Tanzimat Fermanı, Osmanlı içinde geniş ölçekte hareketlere yol açmış, geleneksel ve sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur (İnalçık, 1996, 362; Aktaran Sarıkaya, 2011, 11). Toplumsal yapı ve kurumlarda meydana gelen bu köklü değişiklik sonucunda, eskiden beri gönüllü teşebbüsler olarak süregelen ve devlet mekanizmasının bizzat içinde yer almadığı sosyal hizmet kurumları, devlet memurlarınca yönetilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde Evkaf-ı Hümayun (Vakıflar Genel Müdürlüğü) daha sonra Darülaceze (Düşkünler Yurdu) ardından da Darüleytam (Yetimhane) kurulmuştur. Bunları Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) takip etmiştir. Daha sonra ise Darüşşafaka (Şefkat Yurdu) kurulmuştur. 1917 yılında Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde tüm bu gelişmeler bir sivil toplum kültürü ve sosyal yardımlaşma ruhunun Osmanlı Devleti'ne tezahür ettiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı geniş bir coğrafyada çok sıkıntılı günler geçirmiştir. Uzun süren savaşlar sonucu pek çok çocuk yetim kalmış, aileler hem maddi hem de manevi açıdan sıkıntılı günler geçirmiştir. Tüm bu şartlar altında ihtiyaç hâsıl olduğu anda sosyal hizmet faaliyetleri yukarıda adı geçen sivil toplum kuruluşları tarafında gerçekleştirilmiştir.

3. Osmanlı Devleti Modernleşme Süreci ve Sivil Toplum

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine geçiş evresinde, siyasal olduğu kadar toplumsal dönüşümlerin de izlendiği bu dönem, özellikle İstanbul için ayrı bir önem taşımakta idi (Özer, 2008; 249). 17. yüzyıl ile 18.yüzyıl Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetimin gücü zayıflamış, mevcut toprak düzeni bozulmaya başlamıştır. Cihan devleti, gerileme ve çökme dönemine girmiştir. Klasik dönemdeki yönetici kesim arasındaki hassas dengeye dayalı devlet yapısı taşlarının yerinden oynamasıyla, mevcut üretim ilişkilerinin ister istemez yaşadığı kırılma sürecinden en fazla etkilenenler yine yeniçerilerle loncalar ve bu iki kesimin dayandığı tarikatlar olmuştur. Ordu ve eğitim kurumlarındaki yenileşme hareketleri ise dolaylı olarak ulemanın etkinlik alanına müdahale etmiştir. Devletle toplum arasındaki nispi barışın bozulması devlet despotizm ve keyfiliğe kayması, halkta isyanlara, seçkinler düzeyinde ise reform arayışlarına yol açmıştır. Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte, sosyoekonomik ve siyasal yapı da çözülmeye, özellikle imparatorluğun “çekirdek alanı” olarak nitelendirilen Batı ve

Orta Anadolu dışındaki uzak eyaletlerde taşra idare kurumları yerel ayanların eline geçmeye başlamış, merkezin çevre üzerindeki ekonomik denetimi azalmıştır. Tanzimat'tan itibaren başlayan arayışlar ise genellikle geleneksel idari yapıdaki çözülmeyi dikkate alarak sürekli olarak devletin içine düştüğü tikanıklığı aşmak veya yozlaşmayı önlemek amacını taşıyan askerî-idari reformlara yönelme şeklinde gerçekleşmiştir.

Tanzimat öncesi gerçekleştirilen yenilikler, Osmanlı Devleti'nin geleneksel kuruluşlarını yeniden yapılandırmak, canlandırmak yerine Batı'ya yönelme şeklinde olmuştur. 18. yüzyılda, bu eğilim doğrultusunda iki yeni fikir ortaya çıkmıştır. Birincisi, devlet gücünü modern yöntemlerle yetiştirilmiş bir ordu ile desteklemek, ikincisi ise bunu sağlamak amacıyla teknolojik ve ekonomik kalkınmanın bir zorunluluk olduğu fikridir. Bu yenilikler halktan gelen bir talep doğrultusunda değil, merkezî yönetimin belirlediği amaçlarla şekillendirilmiştir.

Sonuç

Genel anlamda sosyal devletin ortaya çıkışı, toplumsal alanda meydana gelen köklü değişimlerle açıklanabilir. Özellikle sanayi devrimi gibi sosyal ve ekonomik alanı temelden dönüştüren sosyal olaylar neticesinde en büyük sosyal örgüt olan devletin bu alana müdahalesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Osmanlı sosyal yapısı ırk, din, dil, kültür bakımından birbirinden farklılaşan bir görünüm arz ediyordu. Birbirinden farklı olan bu unsurları bir arada tutan bağlar ise ekonomik, sosyal, dinî, siyasal kurumlar olmuştur. Bunun yanı sıra sosyal ve ekonomik alanlarda sınıfsal bir yapının oluşması mümkün olmamıştır. Zira toprak, devletin malıydı ve servet sosyal tabakayı değil, sosyal tabaka serveti belirliyordu. Yani Osmanlı Devleti'nde zenginden oluşan bir sosyal sınıf yoktu. Devlet adamları Osmanlı Devleti'nde servetlerini miras olarak bırakamazlardı ve öldükleri zaman tüm mal varlıklarına el konulurdu. Osmanlı Devleti'nde vakıflar aracılığıyla yürütülen bu sosyal hizmet kurumları sadece devlet büyüklerince değil, halkın her kesiminden hayırseverlerin katılımlarıyla desteklenmiştir. Bu anlamda vakıflar, imaret, bimarhaneler, tabhane, zaviye, kervansaray gibi sosyal hizmet kurumları aynı zamanda sivil toplum yapısı arz etmişlerdir.

19.yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında katıldığı savaşlar sonucunda çok zayıflayan Osmanlı Devleti, son günlerinde ekonomik yönden çökmüş bir ülke görünümünde idi. Savaşların finansmanında iç kaynaklar yetersiz kalmış ve yüksek miktarda borçlanmaya gidilmişti. Ülkenin ekonomisi, insan gücü, sanayi, tarım, dış borçlar, ulaşım, millî üretim gibi her açıdan perişan bir durumda idi. Onlarca yıldır süren savaşlar sonrası, birçok iş yeri kapanmış, üretken erkek nüfusu azalmış, çocuk ve yetişkin ölümlerinde artışlar olmuş, aileler parçalanmış, göçler nedeniyle işsizlik had safhaya varmıştı. Mevcut kaynaklar önemli ölçüde ordunun emrine verilmiş ve savaşlar sonucunda bu kaynaklar da tükenmişti.

1. Dünya Savaşı sonlarında Anadolu'da sanayi adına sadece iki tane askerî amaçlı fabrika ve 282 adet küçük çaplı atölye bulunmaktaydı. Bu şartlar altında yapılan sosyal hizmet faaliyetleri maalesef yetersiz kalmaktaydı. Savaşta yetim kalan çocuklar ülkenin sosyal hizmet politi-

kasında önemli bir problem olarak varolagelmıştır. Osmanlı Devleti yükselme döneminde zenginliğin getirdiği vakıf ve lonca teşkilatı iflas etmiştir. Lonca ve vakıf teşkilatının iflas etmiş olması beraberinde bir türlü hayat atılımını gerçekleştiremeyen sosyal hizmet kuruluşlarını getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde her gün binlerce göç alan İstanbul, Osmanlı'nın son dönemindeki en önemli problemlerin yaşandığı il olmuştur. İstanbul Balkanlar'dan her gün binlerce göç almıştır.

Türkiye çok köklü ve yapısal bir sosyal hizmet geleneğine sahiptir. Gönüllülük eksenli gelişen ve yaklaşık on asırlık bir birikimin ürünü olan kurumları ile Türk sivil toplum ve sosyal hizmet geleneği, sosyal devlet algısının zayıfladığı ve dönüşüme uğradığı bu dönemde yeni bir sosyal hizmet modeli geliştirebilme potansiyeli taşımaktadır. Sivil toplum merkezli bu kurumsal yapılanma geçmişin birikimlerinin açığa çıkmasıyla, modern anlamda bir sosyal devlet modelinin geliştirilmesi adına yeni fırsatlar sunmaktadır. Günümüzde sosyal hizmet ve sivil toplum alanında önemli atılımlar yapılmaktadır. Devlet bütçesinden dev kaynaklar sivil toplum kuruluşları ve sosyal hizmet alanına aktarılmaktadır. Tarihinde hiç olmadığı kadar sivil toplum ve sosyal hizmet alanına ilgi duyulmaktadır. Hal böyle olunca nitelikli personel ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Fakültelerin sosyal hizmet bölümleri bu açığı kapatacaktır.

Kaynakça

- Çaha, Ömer, "Osmanlı Devleti'nde Sivil Toplum", Ankara Üniversitesi Dergisi, 2000, Ankara.
- Çiçek, Halit, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mali Bunalım", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2001.
- İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996
- Kırpık, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri", Doktora Tezi, İsparta, 2004.
- Özdemir, Biltekin, Osmanlı Devleti Dış Borçları, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını, 2009.
- Özer, İlbeyi, Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devletinde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam, İstanbul: 2008.
- Özgen, Ferhat Başkan, "Ekonomi ve Toplum", Yeni Türkiye Dergisi (701 Osmanlı Özel Sayısı II), Yıl 6, Sayı 32, Mart-Nisan, İstanbul, 2000.
- Sarıkaya, Muammer, Sosyal Hizmet Kurumlarında Yönetim, İstanbul: Nobel Yayınları, 2011.
- Sarpaşan, Cemal, "Devletin Sivil Topluma Yaklaşımı Çerçevesinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi, Yeterlilik Tezi, Ankara, 2008.
- Şahinöz, Ahmet, Özgür Teoman, Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2002/3, 67-88, Ankara.
- Şeker, Murat, "Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 2, Ankara, 2007.